

Рецензия

На дисертационния труд на Жана Пенчева на тема „Православните храмове в централна Стара планина през епохата на Възраждането”

За придобиване на научната и образователна степен „доктор“

Дисертационният труд на Жана Пенчева „Православните храмове в централна Стара планина през епохата на Възраждането” обхваща 589 страници, като включва увод, три глави, заключение, списък на използваните извори и историография и приложения: карти, списъци на църкви и манастири в Ловешка, Великотърновска и Габровска област и речник на остарели и чужди думи. Трите глави на дисертацията бхващат три основни аспекта на темата, свързана с църквите през Възраждането – строителство, вътрешно декориране и стопански аспекти на функционирането на храмовете. Обект на проучването са 267 храма в историческия контекст на икономическото развитие, демографския подем и борбите за самостоятелна българска църква. Регионът на проучването може да се разглежда според авторката като представителен за процесите в българското етническо пространство по това време.

Темата за православните храмове е интересна и важна като изследователско начинание, тъй като строителството на църквите и функционирането им фокусира много от местните обществените усилия през 19 век и дава възможност да се открият някои от най-важните обществени актьори през Възраждането - личности, еснафски сдружения, църковни и училищни настоятелства и др. Изследването идва да подкрепи тенденцията на засилване на интереса към регионалните изследвания на Възраждането, чийто ярък пример в тази област е книгата на проф. Вера Бонева за Шуменския регион в този период: „Българското Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.“ (Варна, 2007), както и изследванията на православната църква в

периода на османското владичество след изследването на Олга Тодорова за православната църква до 18 век.

С работата си Жана Панчева си поставя за цел да намери неизследвани аспекти на историята на църковните храмове извън проблемите на художествените и ръкописните школи, както и на събитията на църковната борба, които според авторката са добре изяснени в литературата. Смятам, че като цяло авторката се е справила добре с тази задача.

В миналото Жана Пенчева е работила дълги години като специалистка в музея в град Троян. Работата ѝ в музея ѝ дава възможност да развие своя интерес към тази тема, както и да посети и проучи в детайли десетки църковни сгради в околността, техни документи, икони, богослужебни книги и др. Вещото ѝ познаване на изследвания материал е важно достойнство на разработката. Редица документи са въведени в научно обръщение от авторката. Основните извори, на които се опира дисертацията, са групирани в четири групи – домашни, османски, гръцки и западни. Тя отдава важно значение също на епиграфски материали, устави на общини, кондики - като въведената в научно обръщение от авторката кондика на Търновската община. Тя използва също кореспонденция, материали от възрожденския печат, публикувани документи от Боян Пенев, Иван Шишманов, Михаил Арнаудов и др., многобройни селищни истории от междувоенния период и от по-късно, както и истории на църковни епархии и отделни манастири.

Представена е и историографската ситуация, както с основни изследвания по Българско възраждане, така и изследвания на дарителството, църковния и манастирски живот на Иван Радев, Христо Темелски и други автори. Въпреки наличието на значителен брой изследвания в тази област, според авторката липсва цялостна разработка за механизмите и формите на осигуряване на средства, изграждане и функциониране на църквите и манастирите през Възраждането. Работата е структурирана в три големи части, чрез които се проследяват строителството на храмове, вътрешното им декориране и стопанските акценти на тяхното функциониране. Тези процеси са синхронно проследени по отношение на енорията и манастирите поради различния им статут в църковната организация на Цариградската патриаршия и в Османската фискална система. За тази цел Жана Пенчева се наема да систематизира наличният огромен извор материал и многобройни издирвания, които са били част преди всичко от местната история, и да превърне всичко това в самостоятелен разказ, който представя една важна и не твърде позната страна на епохата на Възраждането.

Дисертацията изнамира изключително ценни сведения за църковния живот от гледна точка на връзката между населението и църквата, които показват църковният храм във взаимовръзките на всекидневните практики на хората. Дисертантката е съумяла да обобщи тези следи и да реконструира ролята на обикновените миряни и формите на участие в строителството на храмовете и поддържането и финансирането на , поддържането на църковните дейности, представяйки и персоналната страна на това участие чрез имената на стотици жители на съответните селища.

Първа глава – „**Строителство на православни храмове**“ е в обем от 150 страници и обхваща проблемите на организирането, режима на получаване на разрешения, финансово обезпечаване и непосредственото изграждане на храмове и манастири и участието на енорияшите в този процес. Тук би било добре да се даде и изходната ситуация в региона до 18 век. Посочена е връзката на новите процеси с Просвещението, реформите в Османската империя и ролята на Руско-турската война 1898-1829 г., но се чувства липсата на някои важни връзки с европейското Просвещение. Авторката сполучливо и убедително изтъква на преден план самоорганизацията на населението: разнообразието на инициаторите на строителството – игумени, манастирски братства, занаятчийски организации, отделни семейства и набожни миряни, благочестиви жени „по божие внушение” и главното място, което заемат приношенията и даренията на българите с извода, че постепенно се налага светското начало – инициатори са главно светски лица. Тя представя организацията на строителството – ролята на настоятелствата и на епитропите като конкретни ръководители на строителния процес, както и на духовните лица. Жана Пенчева извлича данни за стратегиите в получаването на разрешително, както и варианти на заобикаляне на закона при строителството на храмове. Посочено е благоприятното условие, че в случаи на нарушение, санкцията на османската власт е глобяване, а не разрушаване на храма. Показана е ролята на Дунавския вилаетско управление след оформянето му през 1864г. за административното уреждане на тези процеси. Свързващо звено между населението и върховната административна власт са търновските и ловешките епископи. Особено активен е търновският митрополит Иларион Критски, начело на епархията в продължение на почти две десетилетия 1821 – 1838 г. Поради приносите му би било добре да се дадат повече биографични данни за този архиерей, чиято фигура често се явява в отделните глави на изложението. От формите на финансиране, насърчени по неговото време особено място заема продажбата на църковни тронове. По тази тема дисертантката има самостоятелна публикация. Тази част би могла да бъде отделена в

самостоятелен параграф, която по-добре да изтъкне взаимовръзката между процесите на индивидуализация, религиозност, обществен престиж и икономическо замогване освен ролята на продажбата на тронове за финансирането на църковното строителство, още повече, че авторката се връща на тази тема отново в трета глава. Значението на процеса на икономическо замогване на населението за финансирането и съкращаването на сроковете на строителството е видно и в много други места на дисертацията. Изтъкната е ролята на градинарските селища и дарителите градинари от Търновския край, както и на еснафите. Авторката показва и ролята на възрожденския печат за популяризирането на дарителството.

Втората част на дисертацията - **“Вътрешно декориране на храмовете”** - обхваща 158 страници и включва процесите по осигуряването на православните храмове с канонично присъщите за православната практика икони, иконостаси, стенописи, църковна утвар и богослужебни книги. Авторката проследява различните форми и свидетелствата за връзката на хората с църквата - често пъти единствени свидетелства за ктиторите на храмовете: надписи, ктиторски портрети и свидетелства за дарения на иконостаси, проскинитарии, икони, подарени от еснафски сдружения, дарения на щампи от Божи гроб от завърнали се поклонници, както и поводите за дарения - благодарност за изцеление, в памет на починали близки и други случаи. Въз основа на изобилието на тези следи за дарения, тя достига до извода, че постепенно в годините на Възраждането се засилва личностната изява в храма. Друга обща тенденция, според нея е процесът на демократизация на дарителските практики (с. 335), извод, който трябва да бъде повече обоснован като обща тенденция.

В частта за църковната утвар и богослужебната литература, авторката привлича вниманието на читателя и върху малките дарения: восък, свещи и др., необходими за църковната служба. Дисертантката внася яснота откъде и как са осигурени всички предмети и вещи в църквите по онова време - църковни вещи и одежди, кръстове, богослужебни книги. Тук тя изнамира редица интересни истории за книги и библиотеки на монаси и църкви, изтъквайки високата ценност на книгата като вещь по онова време. Виждаме ролята на преписвачи, подвързвачи и спомоществуватели на богослужебни книги от различни селища, личности, които осигуряват пътя на богослужебната книга до храма. Редица книги са дарени от поклонници, като, като виждаме немалко дарения от жени, както и от монахини. Авторката проследява траекториите на книгите, пренесени от различни места, донесени от манастири, от монаси, , книжовници, траектории, които разкриват интересни връзки с Влашко, Русия

и други места. Тя подчертава, че след Кючуккайнарджийския договор разпространението на руски книги се засилва във връзка с правото на Русия да покровителства християнското население. Разпространението на книги става целенасочена руска политика в България, а за изследвания регион, особено значение има разкриването на руско вицеконсулство в град Търново. Установяват се и нови центрове за снабдяване с богослужерна литература. Интересен момент представляват и контрамерките от страна на османските власти по отношение на руското влияние, като по идея на Митхад паша започва печатане на богослужбни книги в Русе.

Важен стимул за дарителството и спомоществувателството се явява отбелязването на имената на дарителите - записването им в кондики, летописни книги и други църковни документи, както и публикуването им в периодичния печат.

Тук бих добавила, че втората част, както и другите две части, поради значителния си обем и многобройни поставени на разглеждане въпроси и изобилие от факти, се нуждае от отделно заключение, където да бъдат систематизирани главните изводи от отделните параграфи.

Третата част на дисертацията е озаглавена **„Стопански аспекти при функционирането на храма“** и обхваща 187 страници. Тя изследва формите на приходите на енорийските църкви и манастири - приходи при литургичния цикъл, при жизнения цикъл на християните, при завещания, при освещаване на храма, в случаите на обричане на Бога и др. представяйки в детайли как необходимите средства за издръжката на храма се набират основни от даренията на вярващите в хода на постоянно засилващата се благотворителност през Възраждането. Тук биха могли тези процеси да съпоставят с общите структурни изменения в благотворителността, които настъпват през 19 век под въздействието на Просвещението, а може би и под косвеното влияние на протестантството.

Авторката проследява формирането на доходите на църквите от дискос, пангари, църковни кутии, свещи и други традиционни форми, свързани с литургичния цикъл, както и регулирането на допускането до събиране на милостиня пред вратите на храма. Авторката изтъква значението на пазарния ден при формирането на доходите, както и промените, които се внасят през 19 век, особено изместването му от неделя, въведено от търновския митрополит Иларион Критски поради религиозни съображения, за да не се отклоняват вярващите от Светата литургия. Важен акцент е и разпределението на дискосите, като отделен дискос в празничен ден се пуска за бедните енорияши, както и по различни поводи. С развитието на просветното дело, на много места започват да се

пускат дискози и за набиране на средства за училището и заплащане на учителите. На основата на множество документи много добре се представя как енорийските църкви подкрепя утвърждаването на училището като светска институция, при което църковните каси постепенно се изменят в църковно-училищни или напълно се разделят.

Друга институция с активно участие във формирането на доходите е еснафът, чийто приноси са подкрепени с редица примери. Източник на приход е откупуването на тронове, веднъж вече разгледано от авторката в Първа глава. В трета глава тази интересна форма, която разкрива важна страна на възрожденския бит, е представена по-подробно. Би могло да се помисли за свързването на тези две части на темата. По-нататък авторката се спира на приходите от собствената стопанска дейност на църквата, както и на документалните следи за злоупотреби и спорове. Показани са и други страни на стопанската дейност на манастирите, метосите и църквите.

Изключително интересни са данните поклонниците в манастирите от манастирските поменици на Троянския, Гложенския, Тетевенския и други манастири, които авторката цитира, и които съдържат редица данни за посещенията, а също и за стопанската и социална картина на региона. Като изцяло подкрепям и споделям насочването на изследователския интерес преди всичко към обикновените енориаши, а не към архиереите, за повечето от които се знае достатъчно много, все пак ще повторя, че някои от тях, като многократно споменавания в дисертацията Търновски митрополит Иларион Критски, чиято личност събужда интереса на читателя, заслужава по-обстойно представяне.

Параграфът на трета глава, посветен на приходите при култови практики, свързани с жизнения цикъл на християните в храма отразява с най-голяма сила връзката между миряните и църквата – не само при най-важните събития – кръщаване, венчание, опело, но и при именни дни и много други поводи през годината и в кръговрата на живота. Много любопитни е информацията за точните суми, събирани от именници на отделните празници и други данни за дарения с цел мирянинът да бъде погребан в двора на църквата и др, за завещанията, таблиците и т.н. и завещанията на монаси. Интерес представлява и изводът, че жените са по-активни в „осигуряване на живот в отвъдното”, като подаряват повече средства за помени, като обаче общата тенденция е за намаляване на средствата за тези ритуали, което авторката отдава на промяната във възгледите и убеждението, че моралният живот е достатъчна атестация за спасение в отвъдното. Като цяло се вижда добре, че дарителството към енорийските църкви и

манастирите представляват значителна част от семейния бюджет – миряните участват с пари, с труд, с дарения в предмети и т.н. Важен извод по отношение на семейството е, че в дарителските акции превес има малкото семейство, състоящо се от двамата родители и техните деца. Интерес представлява дали дарителски акции извършват и други местни общности по повод на отделни празници – например коледарски групи и пр. Особено място в разпределението на средствата заема училището, което авторката смята, че най-облагодетелствана институция от църквата. Църковната община се грижи за закупуване на книги и учебни помагала, подпомага бедни ученици и отделя средства за изпращане на младежи на учение в чужбина. Важно е и това какво очаква църковната община в замяна – например учениците и учителят да пеят в църквата на празници или други форми на доброволен труд в полза на църквата. В заключението авторката стига до извода, че от строго религиозната мотивация в началото на Възраждането – дарителство за спасение на душата, очистване от грехове и помени, с утвърждаването на новите явления се променя и мотивацията, в която доминират етностабилизиращи тенденции. След скъсването с Цариградската патриаршия според нея намаляват корупцията и данъчния натиск, повече средства се насочват към училищата. Тя стига до извода, че разглежданата от нея епоха има преходен характер, в която се преплитат традиционни религиозни практики и средновековен мироглед, с новите, процеси, отражение на промените в българското общество през Възраждането. Тези промени влияят върху църквата като институция и обуславят новите рационални форми на организация, на дарителство и осигуряване на приходи за храмовете в изследвания регион.

Като цяло в дисертационния си труд авторката е съумяла да обобщи внушителен и трудно обозрим фактологичен материал и да намери място на огромния брой данни от разностранни исторически извори. Тя успешно представя църковния храм в тъканта на възрожденския общество и бит, богатството на форми на взаимоотношения и връзки между хората и тяхната църква. Въведени са в научно обращение редица нови факти и ценни наблюдения на авторката. Въпреки трудностите на обхващането на толкова многото подробности, стилът на работата е ясен и стегнат. Авторефератът също отразява по подходящ начин съдържанието и научните постижения и приноси на дисертацията. Наред с това смятам, че свързването на този интересен и значим материал с дискусиите за църквата по това време би допринесъл някои от изводите в работата да бъдат по-добре обосновани и би се избегнала опасността на места отделните факти да бъдат разглеждани сами по себе си. Независимо от тази препоръка

изразявам убедеността си във високата стойност на дисертацията и предлагам на научното жури да присъди на Жана Пенчева образователната и научна степен доктор.

Благоевград, 30 ноември 2014 г.

доц. Кристина Попова